

Mezopotamya Kent Devletlerinin Kuruluş Nazariyeleri ve Etkin Bir Faktör Olarak Din*

Yusuf Kiliç**

ORCID-0000-0001-8024-8521

Elvan Eser***

ORCID-00000-0001-5527-5413

Öz

Kent-Devlet Kavramı ve devletin ortaya çıkışı meselesi uzun zamandan beri bilim dünyasında tartışma konusudur. Ancak burada mutabık kalınan tek şey ilk kent-devlet oluşumunun Mezopotamya’da meydana geldiği konusudur. Buradan bakıldığında Mezopotamya kent olgusunun tarihsel derinliği de hâlihazırda tartışma meselesi olduğu gibi, kentlerin oluşum gayelerinin ve kentin kuruluşundaki itici gücün ne veya neler olduğu konusu da henüz açıklığa kavuşturulamamıştır. Bu husus son yıllara kadar az bir şüphe ile tarımsal faaliyetlerin başlamasına paralel olarak insanoğlunun toprağa bağlandığı ve böylece kentlerin esas nüvesi olan köy yerleşimlerini oluşturduğu şeklinde kabul görmüş olsa da özellikle Göbeklitepe’nin keşfinden sonra kent kavramının kuruluş düşüncesi farklı bir boyut kazanmıştır. Nitekim yeni varsayım kentlerin dini-inanç merkezli olarak tapınakların etrafında kuruldukları şeklindedir.

Anahtar Kelimeler: Mezopotamya, Kent-Devlet, Din

Gönderme Tarihi: 17/02/2019

Kabul Tarihi:22/06/2019

* 25-27 Nisan 2019 tarihinde Nevşehir’de düzenlenen 1. Uluslararası Kapadokya Felsefe ve Sosyal Bilimler Kongresi’ne sunulmuş olan “Dinin Nizam Verici Ve Toparlayıcı Yapısının Mezopotamya İlk Kent Devletleri’nin Kuruluşundaki Tesiri” isimli bildiri metninin yeniden yapılandırılmış ve genişletilmiş halidir.

** Prof. Dr. Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta: ykiliç@pau.edu.tr

*** Öğr. Gör. Pamukkale Üniversitesi, Denizli Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Seyahat-Turizm ve Eğlence Hizmetleri Bölümü, E-Posta: eeser@pau.edu.tr

**The Establishment Theories of Mesopotamian City States and Religion As
An Effective Factor**

Yusuf Kiliç

ORCID-0000-0001-8024-8521

Elvan Eser

ORCID-00000-0001-5527-5413

Abstract

The concept of the city - state and the emergence of the state have long been a subject of debate in the science world. However, the only thing that is agreed upon here is that the first city-state formation occurred in Mesopotamia. From here, the historical depth of the Mesopotamia city phenomenon is still a matter of debate, as well as the purpose of the formation of cities and what is the driving force in the establishment of the city has not yet been clarified. Although this subject was considered to be connected to the soil and thus constituted the village settlements, which are the core core of the cities, in parallel with the beginning of agricultural activities with little doubt until the last years, the idea of establishing the city concept has gained a different dimension especially after the discovery of Göbeklitepe. As a matter of fact, the new assumption is that the cities formed around the temples based on religion.

Keywords: Mesopotamia, City-State, Religion

Received Date: 17/02/2019

Accepted Date: 22/05/2019

Теория создания месопотамских городов-государств и религия как влиятельный фактор

Резюме

Понятие город-государство и возникновение государств на протяжении вот уже долгого времени являются объектами научных споров. Однако, единственное на чем сходятся все ученые, так это на том, что первые города-государства появились в Месопотамии. С этой точки зрения, историческая глубина городского феномена в Месопотамии по сей день является предметом споров, и до сих пор неясно, каковы цели формирования городов и что является движущей силой. Хотя до недавнего времени было принято считать, что вместе с началом сельскохозяйственной деятельности человек привязался к земле и стал основывать сельские поселения, которые стали ядром городов, однако, после обнаружения Гёбекли-Тепе концепция образования городов приобрела иной окрас. Так, появилась версия о том, что города могли быть религиозно ориентированы и строиться вокруг храмовых комплексов.

Ключевые слова: Месопотамия, город-государство, религия

Получено: 17/02/2019

Принято: 20/05/2019

Giriş

Tarihin sadece sözünü ettiği ve arkeolojik kalıntılar yoluyla varlıklarından haberdar olduğumuz ilk toplumlar, dinsel simge ve törenleriyle ilgili çokça işaret bırakmışlardır. Bu da din mefhumunun, tarih boyunca insan deneyiminin merkezinde yer aldığını, yaşadığımız çevreyi algılama biçimini ve bu çevreye verdiğimiz tepkileri etkilemiş ve hala etkilemeye devam ettiğini göstermektedir.¹ Nitekim bugün pek çok bilim insanının mutabık kaldığı görüşe göre, din insanoğlundan çok evvelki safhaya ait bir olgu olmakla birlikte insanlığa nizam vermek gayesiyle tanrı tarafından oluşturulmuş kurallar bütünüdür. Lakin insanlık tarihinde bu denli önemli bir yere sahip olan din mefhumu hakkında uzmanların hemfikir olduğu tek bir tanım yapılamamaktadır.² Çünkü inanç sistemi içerisinde tek veya birden çok tanrıya atfedilen dinler bulunmaktadır. Bu yüzden araştırmacı kendi uzmanlık alanına ve bakış açısına göre din unsurunu tanımlamaya çalışmıştır. Bu durum ise çok sayıda din tanımının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.³ Bu farklı din tanımlamalarının ortak noktası olarak görünen ise din-insan ve toplum üçlemesinin birbirinden ayrılamaz oluşudur. Bu düsturdan hareketle din üzerine yapılan çalışmalar daha ziyade dinin; “ne olduğu”, “insan psikolojisindeki yeri”, “toplum düzeninde neye yaradığı” şeklindeki üç soruya cevap aramak yönünde olmuştur.⁴ Öyle ki, kapsamlı incelemeler ve birbirinden bağımsız bilim dallarının komplike çalışmaları ile teoloji alanında yapılan araştırmalara tarih, arkeoloji, antropoloji, sosyoloji ve psikoloji gibi pek çok modern bilim alanındaki yeni görüş ve gelişmelerin eklenmesiyle kültürler ve medeniyetler arasındaki karşılaştırmalı incelemeler din üzerine yapılan çalışmalara belli bir ivme kazandırılmıştır. Böylece insan, toplum, kültür, tarih ve din konularını yeni paradigmalara çerçevesinde oluşturan teolojik yaklaşım modelleri, şemalar, yöntemler ve uygulamaya yönelik teknikler ve bunların kendi özel araştırma alanları, konuları ve problemlerine uygulamak üzere din, toplum, kültür ve insan bilimleri gibi ilmi disiplinler

¹ Mehmet Akgül, “Mitoloji ve Din”, (ed. Remzi Duran), *Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayınları*, Eskişehir (2012): 33.

² Mustafa Keskin, “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4(2), (2004): 9.

³ Emrullah Yüksel, “Din Fenomeni”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, (1999):82.

⁴ Suat Cebeci, “Milli Kimlik Bağlamında Din-Kültür İlişkisi”, *Akademik İncelemeler*, 3 (2), (2008): 4.

ortaya çıkmış ve giderek sistemleşmiştir.⁵ Gelinek noktada elde edilen veriler ise bizlere bütün dini geleneklerde kutsal⁶ ve kutsala yönelik tecrübelerin insan yaşamının önemli bir alanı olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Dolayısıyla insanın kutsal ya da kutsiyetle ilişkili değerlendirmelerini ve kutsal alan olarak kabul ettiği değerler ve değer yargılarıyla olan ilişkisini dikkate almadan, insanı ve insan davranışlarını anlamak neredeyse olanaksızdır.⁷ Bu sebeptendir ki medeniyetin ilk yapı taşı olarak kabul edebileceğimiz Kent-Devlet kavramı ve devletin ortaya çıkışı meselesi uzun zamandan beri sosyal bilimciler arasında tartışma konusudur. Bu süreç içerisinde birçok sosyal bilimci devletin doğuşuyla ilgili farklı fikirler üretmiştir. Bunlar içerisinde ağırlıklı olarak Neolitik Devrim'in getirdiği dinamizmin zamanla basit köy topluluklarına dönüştüğü görüşü benimsenmiştir. Bunun neticesi olarak da coğrafi özellikleri nedeniyle bazı bölgelerdeki köy yaşantısı yeni bir dönüşüm ve gelişim geçirerek daha sonra görülecek olan "Kent-Devlet" siyasi sisteminin çekirdeğini oluşturmuştur.⁸ Nitekim sosyal bir varlık olan insanoğlu erken zamanlardan itibaren bir arada yaşama ve sorunlarını ortak akıl ve güç ile çözme ihtiyacını hissetmiş ve bunu gerçekleştirmek adına bir örgütün doğmasını sağlamıştır. Bu örgüt başlangıçta kan ve akrabalık bağları ile kurulmuş, sonradan bunların gelişmesi ile *aile*, *kabile*, *aşiret*, *köy*, *kasaba* ve *kent devletleri /polis* ortaya çıkmıştır. Klan birliği niteliğinde olan bu sosyalyapı daha sonraları ise hukuk nizam ve müesseselerini tamamlayarak kendisini güçlendirmiş ve devlete dönüşmüştür. Bu teoriye göre devletleşme yolunda ilk önce inşa edilen yerleşke köy yapılarıdır. Ancak 1994 sonrası özellikle Göbeklitepe'nin⁹ keşfiyle birlikte yeni bir teori ortaya çıkmıştır. Bu teorinin temelinde gerek Göbeklitepe'nin tarihsel başlangıcının Neolitik Devrim öncesine kadar uzandığı iddiası, gerekse de yapılış amacının toprağa yerleşmek ve bağlanmaktan ziyade kutsalı belirlemek ve kutsal olana ibadet etmek olması, yerleşik hayat tarzının Neolitik Devrim'le birlikte toprağa kök salmak gayesiyle kurulmuş olan köylerden ziyade tapınak vasıtasıyla olduğunu ortaya çıkarmıştır. Gerçekten de söz

⁵ Ünver Günay, "Din Sosyolojisinin Tarihsel Gelişimi ve Temel Sorunları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, (2002):5.

⁶ Kutsal, kutsi, mukaddes; dinle ilgili olan, mübarek olan, dinî, dine ait; mübarek, aziz, muazzez, saygıdeğer, hürmete şayan, bozulmaması gereken vb. anlam katmanlarını kuşatan bir terimdir. Neredeyse tüm dinlerde insanların mutlak gaye olarak umdukları kurtuluşun "anahtarı" ya da vasıtası kabul edilen tılsımlı kelime. bkz. Şevket Yavuz, "Modern Öncesi Ademden Post/Modern Bir Köye Evrilişte Kutsal'ın Arkeolojisine Yeniden Bakış", *Milal ve Nihal*, 4 (1), (2007): 78-79.

⁷ Şinasi Gündüz, "Kutsal Hakkında Konuşmak: Dinsel Söylemde Mito", *Minel ve Nihal*, 6 (1), (2009):10.

⁸ Mehmet Özdoğan, "Köyden Kente", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul (2011): 102.

⁹ Göbeklitepe, Urfa'ya 15 km mesafede, Fırat ve Dicle nehirleri arasında Anadolu'nun güneydoğusunda yani Bereketli Hilal olarak isimlendirilen bölgenin tam ortasında yer almaktadır.

konusu genel teorinin tarihsel süreçlerinin izahını sağlıklı bir şekilde yapabilmek için öncelikle sosyal ve siyasal varlığın en önemli işaretleri olan kent kavramının ortaya çıkış mekânı durumundaki Mezopotamya memleketine bakmak gerekmektedir. Nitekim ilk kent yerleşimlerinin; M.Ö. 4000-3500 yılları arasında öncelikle Mezopotamya’da, ardından da sırasıyla Mısır, Anadolu ve Çin’de ortaya çıkmış oldukları genel kabul görmektedir.¹⁰

Yerleşik hayat düzeninin kentlerin kuruluşundan bir hayli zaman önce başladığı ve ilk yerleşkelerin kentlerin esas nüvesini oluşturduğu bilinen bir gerçektir. Bu noktada insanoğlu ilk kez Mezopotamya düzlüklerinde, yani Fırat ve Dicle havzasında yerleşik hayata geçmiştir. M.Ö. 8000 ile 6500 arasında Mezopotamya’nın kuzeyindeki ve doğusundaki dağlık bölgeye yerleşmiş birkaç topluluk, bitkileri ekip biçerek ve hayvanları evcilleştirerek doğal çevrelerine yeni bir biçim vermeye başlamışlardır.¹¹ Ayrıca bölgede yine aynı insanların inşa ettiği dini yapılarla da karşılaşmaktadır.¹² Lakin bunlardan hangisinin daha önceki bir tarihe işaret ettiği hala bir muamma olarak bilim dünyasını meşgul etmektedir. İnsanoğlu ilk önce tanrısını bulup ona mabet mi inşa etmişti? Ve gayesi tanrısına kurduğu mabedi korumak mıydı? Bu amaçla mı toprağa yani mabet etrafına yerleşmişti? Yoksa genel kabul çerçevesinde öncelikle toprağı ve onun ödülü olan tarımsal ürünü ehlileştirip ona kıymet biçerek onu korumak ve sahiplenmek amacıyla mı yerleşik düzene geçmişti? Gerçekten de Mezopotamya’da tarımın ortaya çıkışı ve suyun paylaşımı için verilen mücadele ilk devletlerin oluşumunda etkili olmuştur. Ancak bu etken tek başına yeterli değildir. Bununla birlikte toplumların gelişim sürecinde iş bölümünün her sahaya yayılması ve çeşitlenmesi de toplumsal katmanları ortaya çıkarmıştır. Ayrıca mülkiyet ve tarımsal artık ürünün eşitsiz paylaşımından oluşan toplumsal katmanlar da, devletin oluşumuna yardımcı olmuştur. Tüm bu gelişmelerin devamında tarım hâsılasının kaydedilme ihtiyacı yazının icadını, paylaşım ve mülkiyeti koruma ihtiyacı da hukukun oluşumunu getirmiştir.¹³ Peki ya tüm bunların temelinde yatan olgu neydi? Başka bir deyişle, halkların hayatlarını idame ettirebilmeleri için karşılaştıkları müşterek sorunlara bu denli kollektif yaklaşma zorunluluğu neden

---

¹⁰ Yusuf Pustu, “Küreselleşme Sürecinde Kent “Antik Site”den Dünya Kentine”, *Sayıştay Dergisi*, 60, (2006): 131.

¹¹William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alaeddin Şenel, İmge Ankara: Kitapevi, 2006, 29.

¹² Klaus Schmidt, “İki Nehir Arasında”, *Batıya Doğru Akan Nehir*, ed. Bekir Karlığa, İstanbul: Medam Yayınları, 2012, 87.

¹³ Abdullah Köktürk, “Modern Öncesi Devletin Yönetim Anlayışı”, *Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 7, 13, (2011):75.

kaynaklanmaktadır. Bu suale cevaben ilkel anlamda din eksenli belirli bir idari otorite ve bu otoriteye karşı hissedilen bağlılık duygusunun yardımcı olduğu söylenebilir. İdari otoritenin sürekli bir bağlılık duygusuyla siyasal otoriteyi oluşturması da, bölgede tarihin ilk otoriter monarşilerinin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Thorkild Jacobsen, bu süreci “*ilkel demokrasiden mutlakıyet rejimine geçiş*” olarak görmektedir. Jacobsen’e göre, başlangıçta, özgür insanlar geçici ve belli kriz dönemlerinde, örneğin bir sel baskını veya büyük bir kargaşa durumunda, güçlüklerin aşılması için otoriteyi kısmen ve süreli olarak özel bir kişiye yani rahibe devretmişlerdir. Bazı hırslı rahipler ise emanet aldıkları iktidarı korumaya yönelmiş ve böylece, idari ve hukuki otoritenin kalıtsal sahipleri ve devletin en önemli iktisadi yapısı olan kentin ana tapınağının yöneticileri durumuna gelmişlerdir.¹⁴ Burada sözü edilen tapınak yalnızca dinin merkezi değil, iktisadi ve sosyal hayatın da merkezi konumundadır. Tapınağın bu çoğul fonksiyonu sebebi ile devletin siyasi ve idari mekanizmasının da dinden etkilenmesi, daha doğru bir ifade ile söz konusu mekanizmanın kendisine kaynak olarak dini göstermesi kaçınılmazdır.¹⁵ Bölgedeki kavimlerin sahip olduğu “*Devlet gökteki sabit düzenin yeryüzündeki örneğidir: Tanrılar gökyüzünü nasıl yönetiyorlarsa, devlet de yeryüzünü öyle yönetmelidir*” anlayışı, bölgede ilk ilke ve biçimleri verilecek olan “devlet”in ve bunun ilk nüvesi olan teokratik siyasal ve idari düzenlerin de temel meşruiyet kaynağını oluşturmuştur.¹⁶ Nitekim Wach, bunu: “*Din, çok çeşitli biçimlerde devleti hukuk, fiiliyat, şekil ve muhteva bakımından etkiler ve yönlendirir. İlkel kavimlerde hükümdar ilahlara, ruhani krallara, aziz liderlere tanık olmaktadır.*” şeklinde ifade etmektedir.¹⁷ Zira gökyüzü devletinin erki tanrıdır ve onun yeryüzündeki yansıması olarak tasavvur edilen devletin erki ise rahip-kral olmalıdır. Tanrı gökyüzü krallığını panteondaki diğer tanrılar ile idare ederken, yeryüzü erki olan rahip-kral ise bu vazifeyi devletin diğer yönetici erki olan; din adamları, askerler ve zanaatkârlarla gerçekleştirmektedir. Gökyüzü erki olan tanrı tüm kâinatın hâkimi iken, idare merkezi olarak panteonu kendisine mesken olarak belirlemiş ve bu mesken kul zihninde yükseklerde ulaşılması zor bir noktada inşa edilmiştir. Buna istinaden yeryüzü hâkimi olan rahip-kralın hüküm sahası ise kendisi dışında kalan cümle beşer olup, hüküm meskeni de tapınak yani özel adlandırılmasıyla çok katlı mabetler olan Zigguratlardır.

¹⁴ Hamza Ateş-Soner Ünal, “Devletin Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğusu’nda İdari Hayat”, *Bilgi Dergisi*, 8, (2004): 22-23.

¹⁵ Yusuf Kılıç-Şeyma Ay, “Eski Mezopotamya’da Siyasi Örgütlenmede Din Olgusu”, *Turkish Studies*, 8 (5), (2013): 387.

¹⁶ Ateş-S. Ünal, “Devletin Doğduğu Yer”, 23.

¹⁷ Keskin, “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”, 14.

Söz konusu bu mabetlerin çok katlı olarak inşa edilme sebeplerinin kökenleri ise olduğuna inandıkları yükseklerde bulunan panteona öykünmeleridir. Bununla birlikte tapınak merkezli kent oluşumunun teorisine göre, rahip-kral ilk önce hüküm meskeni olan tapınağı inşa ettirmiş ardından da hükmedilen kitlenin barınabileceği ve sosyal düzen içerisinde ihtiyaçlarını karşılayabileceği diğer meskenler kurulmuştur. Zaman içerisinde tanrı ve onun kutsalı olan tapınağa daha yakın olmak ve ona hizmet etmek gayesinde olan kalabalık kitleler kentli nüfusu artırmış ve bu kitlenin iâşe sorununu ortadan kaldırmak için kent yakınına salt tarım ehlinin yaşadığı köyler kurulmuştur.

1.Din-İnanç ve İnsan Birlikteliği

Tarih boyunca din kavramının neyi ifade ettiği ve algılanma durumu insanın zihninde farklı şekillerde yer edinmiştir. Öyle ki, Arapça “yol, hüküm, benimsemek, kabul etmek, ikrar etmek” anlamlarına gelen din, eski Yunanca da “korku ile karışık sevgi ve saygı” manasına gelmekte ve “religare” terimi ile karşılık bulmaktadır. Religare ise evreni ve yaşamı oluşturan sebep ya da insanları bir araya getiren kutsal neden anlamına gelmektedir.¹⁸ Bu terim ve anlamdan hareketle batı dillerinde din kelimesinin karşılığı olarak “religio” terimi tercih edilmiştir. Bununla birlikte modern uzmanlardan Rudolf Otto¹⁹ ise dini “korkutucu, büyüleyici sır” olarak tarif etmektedir. Netice olarak din, bütün anlamıyla kutsalın ifadesi; fert ve sosyal teşekkülün kurumsal birlikteliği şeklinde izah edilebilir.²⁰ İnanç ise söz konusu dinin getirdiği kurallara uyma biçimi ve bir noktada ferdin bu kurallara teslimiyet halidir. Aslında din kelimesinin hem kök anlamına hem de din olgusunun yapısına işaret eden bütün tanımlamalarında görülen ortak husus, yaratılmış olana bir şekilde vurgu yapılmasıdır. Ancak inanç tamamen insani olan ve ancak insanın gerçekleştirmesi ile ortaya çıkabilecek bir hadisedir.²¹ Zira din olayı insanoğlunda yaratılışından beri mevcut, evrensel ve beşeri bir fenomendir.²² Dinin getirisi ve zorunluluğu olan inanç ise hayatsal nefesle birlikte Kalu Bela’da yaratılanın yaratana verdiği sözle beşeri insanlaştıran bir anttır. Zaten insan dünyaya geldiği sosyal ve kültürel bir çevre olan ailede; dil, din, ahlak, hukuk, gelenek, görenek gibi hayatın türlü anlayış ve yaşayış şekillerini ve alışkanlıklarını hazır bulmuş ve bunları hayatın

¹⁸ Akgül, “Mitoloji ve Din”, 27.

¹⁹ Edmond Grin, “Rudolf Otto”, *Revue de Théologie et de Philosophie*, Nouvelle série, 25 (104), (1937): 229.

²⁰ Ahmet Çaycı, *Mitoloji ve Din*, ed. Remzi Duran, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2012, 3.

²¹ Cebeci, “Milli Kimlik Bağlamında Din-Kültür İlişkisi”, 4.

²² Yüksel, ‘ ‘Din Fenomeni’’, 79.

akışı içinde farkına varmadan kabul etmiştir.²³ Bu kabul ediş ise onu istemsizce toplumun bir ferdi haline getirmiştir. Zira insan, kendi başına yaşayan bir varlık değildir ve ancak toplumsal çevresiyle var olabilmektedir. Aristo'nun değimiyle, insan politikon zoon'dur; yani siyasal-sosyal bir varlıktır. O'na göre, "yalnız yaşayan ya Tanrıdır, ya da hayvan". Öyle ki, her insan toplumun temel taşıını oluşturan bir aile içinde doğmuş, büyümüş, gelişmiş ve topluma katılmış; onun bir üyesi olmuştur. Netice olarak insanı biyolojik bir varlık olmanın ötesine taşıyan dil, din, kültür, iktisadi yapı, yönetim biçimi, kıyafet tarzı, beslenme kültürü gibi pek çok insani özellik, çoğunlukla toplumsal çevre içinde yani ailede öğrenilmiş ve şekillenmiştir. Başka bir ifade ile insan yaşadığı çevrenin evladı olmuştur.²⁴ Din de ailede mevcut bulunan bu hazır bulunuşluğun bir unsurudur ve salt itaate açıktır. Bunun neticesinde bir dine has zihniyetin, o dine mensup fertler arasında paylaşılması veya yayılması neticesinde, toplumu oluşturan her bir fert bu zihniyetin tesirinde kalmaktadır.²⁵ Tüm bunlarla birlikte insan ruhunun din olgusuna doğuştan meyilli olduğunu iddia eden birçok çalışma, alanın uzmanları tarafından bilim dünyasına kazandırılmıştır. Nitekim din psikolojisinin büyük isimlerinden Fr. Schleiermacher, her insanın dini bilgi ve kabiliyetle dünyaya geldiğini kabul etmektedir. Yine ünlü psikolog C. G. Jung, insan ruhunu "naturaliter religiosa" yani, insanı dini tabiata sahip olarak tanımlamakta ve dini inancın kendiliğinden ortaya çıktığını savunmaktadır.²⁶ Ancak bireyin hayatında din olgusunun, ilk belirtilerinin, başlama tarihine bakıldığında psikolog Winzen'e göre böyle bir zamanlamanın kesin tespit edilmesi oldukça zordur. Bazı araştırmacılar bu duygunun ilk uyanışını iki yaşına kadar indirmektedirler. Buna göre din psikologu Vögel çocukların dini inançlarını 2-3 yaşlarına kadar indirirken, buna karşılık Rempelin, onların özellikle 2-6 yaşlarında Tanrı'ya inanma bakımından çok canlı bir hazırlığa sahip oluklarını söylemektedir. C. Bühler ise 2-4 yaşlarında çocuklukta antropomorfist bir tanrı tasavvurunun doğduğunu, Vergote de, dini inancın çocukta 3-4 yaşlarında canlılık kazandığını kaydetmektedir.²⁷ İfade edildiği üzere her ne kadar insan hayatında din olgusunun belirtilerinin zamanlaması kesin olarak tespit edilmemiş olsa da, bu kutsal duygunun varlığının ilk çocukluk devresi denilen 2-6 yaş arasında kendini göstermiş olduğunu alanın uzmanlarının savlarından çıkarmak mümkündür. Ayrıca din

²³ Kerim Yavuz, "Dini İnançın Gelişiminde Nativizm ve Tecrübecilik Problemi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, (1986): 130-131.

²⁴ Akgül, "Mitoloji ve Din", 35.

²⁵ Keskin, "Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme", 11-12.

²⁶ Yavuz, "Dini İnançın Gelişiminde Nativizm ve Tecrübecilik Problemi", 131.

²⁷ Yavuz, "Dini İnançın Gelişiminde Nativizm ve Tecrübecilik Problemi", 136.

ve ardındaki inancı oluşturan temel yapı her ne kadar insan olsa da, bazen dinin salt bireysel bir hadise olduğunun kabul edilmesi, onun sosyal ve kültürel etkisinin göz ardı edilmesine sebebiyet vermiştir. Hâlbuki mahiyet itibariyle dinin evrensel bir olgu olduğu unutulmamalıdır.²⁸ Nitekim din, kişinin ruhi ihtiyaçlarına önemli derecede cevap vermesinin yanında, toplumsal faaliyetlerdeki birleştirici gücünün etkisi de azımsanmayacak derecede önemli bir olgudur. Dinin bu fonksiyonunu Francis Bacon “*din cemiyetlerin en kuvvetli zinciridir*” sözüyle izah etmektedir. Henri Bergson da dinin toplumdan ayrılmaz bir güç olduğunu şöyle ifade etmektedir: “*geçmişte olduğu gibi, bugün de ilimsiz, sanatsız cemiyetler vardır. Fakat dinsiz bir cemiyet asla yoktur*”.²⁹ Ayrıca din olgusunun ferdi olduğu kadar, ferdi aşan sosyal bir karakteri de vardır. Zira dinin sosyal bir karaktere sahip olması, onun öteki toplum olayları ile karşılıklı etki-tepki ilişkileri içinde bulunması ve din olaylarının belli ölçülerde coğrafi, toplumsal ve kültürel değişkenlere bağlı bulunması anlamına gelmektedir.³⁰

Din-toplum ilişkisi karşılıklı etkileşim esasına dayanmaktadır. Bu etkinin ilk ayağını o dine inanan sosyal çevrenin tesiri oluşturmaktadır. Ancak bunun yanı sıra teoride toplum hayatını düzenleyici kurallar koyan din, uygulama safhasında toplumu yeniden düzenleme kudretine de sahiptir. Söz konusu süreci olumlu ve olumsuz olarak iki türlü yorumlamak mümkündür. Zira bir çoğunluk tarafından icra edilen dini davranış ve biçimler ele alındığında olumludur. Belli dini merasimler ve toplu halde yapılan ibadetler bunu doğrulamaktadır. Çünkü bunlar etkili olabilmek için çoğunluğun katılımını şart koşmaktadırlar. Gerçekten de din sosyal biçimleri değiştirebildiği, onlara müdahale edebildiği ve çözebildiği ölçüde karşımıza olumlu bir yapı olarak çıkmaktadır.³¹ Ancak dinin her zaman toplumu uzlaştırıcı ve bütünleştirici bir anlayışla örgütlediğini ya da cemaatleşmeyi sağladığını söylemek pek de mümkün olmamaktadır. Özellikle, dinin ilk ortaya çıktığı esnada ve sonraki baskı dönemlerinde, toplumu inananlar ve inanmayanlar şeklinde ikiye ayırdığı, böylece dinin “ayırıcı” bir işleve de sahip olduğu ileri sürülmektedir. Öyle ki, farklı kültürlere sahip olan insanların, ortak bir dini inanç içinde olmaları, genellikle toplumsal bütünleşme için faydalıdır. Fakat bunun aksi olması durumunda yani dinin farklı kültürlere göre değiştirilmesi halinde birbirlerini olumsuz

²⁸ Cebeci, “Milli Kimlik Bağlamında Din-Kültür İlişkisi”, 8.

²⁹ Yüksel, “Din Fenomeni”, 81.

³⁰ Keskin, “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”, 10.

³¹ Joachim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. Battal İnandı, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1987, 7- 17.

yönde etkileyen birçok fırka, grup ve mezhebe bölünmektedir. Bu bölünüşü engelleyebilmenin yegâne yolu da ortak hareket güdüsü ve dini ritüellerin tek kaynaktan yapılıyor olmasıdır. Ancak tüm bunlara rağmen dinin toplum içerisindeki yapıcı ve birleştirici gücü, ihtilaf yaratıcı ve parçalayıcı fonksiyonundan kat kat daha fazladır.³² Bu bağlamda, dinî tecrübenin ifade şekillerinden olan dua, kurban ve ayin gibi seremoniler yalnızca kendilerine katılanların tecrübelerini açığa vurmakla kalmazlar. Aynı zamanda, grubun zihniyetini biçimlendirme ve belirlemeye, sonuç itibarıyla de grubun devamını sağlamaya da büyük ölçüde katkıda bulunurlar.³³ Nitekim bahsi geçen ibadet ve ayinler; dua etmekle başlayarak, belirli zaman ve yerlerde toplu ibadetler yapmaktan, çeşitli şarkı ve ilahiler söylemeye, dine göre yapılması serbest ve yasak olan fiilleri belirlemekten, yenilmesi helal veya haram olan gıdaların tespit edilmesine kadar gündelik hayatın her boyutunda çeşitli kurallar koymaktadırlar. Ayrıca kılık-kıyafet tarzının üniform bir biçim alması da yine dinin toplumu şekillendiren etkin bir yaptırıma sahip olduğunu gösteren bir delildir. Bunlar dini ibadetler esnasında, gündelik hayatın sıradan alışkanlık ve eylemlerinden farklı bir hava içerisinde gerçekleşmektedirler. Örneğin Tanrı için yakılan bir mum, aydınlanmak amacıyla yakılan mumdan farklı bir anlam taşımaktadır. Bu noktada belli zamanlarda, ibadet, ayin ve törenler için düzenlenmiş, profesyonel din adamlarının rehberlik ettikleri ve cemiyeti bir arada tutan özel mekânların olduğunu da dillendirmek gerekmektedir. Böylelikle dinin ibadet boyutu, onun sosyolojik boyutunu da içermektedir. Nitekim her din, mensupları arasında toplumsal ilişkiler kurmak ve bu ilişkileri canlı tutacak yapılanmalara gitmek durumundadır. Böylece din ister hak isterse batıl olsun bir lider önderliğinde bireyleri birbirine bağlayarak, onların toplumsallaşmasına önemli katkılar sağlamaktadır.³⁴ Unutulmamalıdır ki, en ilkel dinlerden en gelişmişlerine kadar hepsinde de birleştirici olan temel unsur dini merasim usul ve kaideleridir. Dini icraat en az birey kadar toplumu da etkilemektedir. Netice olarak doğum, evlilik, ölüm ve savaş gibi hem bireyin, hem de toplumun hayatında önemli yeri olan dönüm noktalarında din bütün dikkatleri üzerinde toplamaktadır.³⁵ Ayrıca din tabiatı gereği, insanın biyolojik yapısını terbiye etmeye ve dengeli hale getirmeye çalışan temel unsurlardan biridir. Mesela çeşitli dini grupların her birisinin,

³² Keskin, “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”, 15; Mustafa Güven, “Kültürün Bir Unsuru Olarak Din”, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1, 1, (2012): 938-939.

³³ Keskin, “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”, 14-15.

³⁴ Akgül, “Mitoloji ve Din”, 29.

³⁵ Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, 12-13.

insandaki cinsellik dürtüsüne yönelik bir tavrı ve bakış açısı bulunmaktadır.³⁶ Berger'e göre, toplumda, evlilik, mülk edinme, gibi ana konular, dinî meşrulaştırma ile desteklenen son derece güçlü eylemlerdir. Özellikle evlilik, neredeyse evrensel boyutta kutsallık taşır. Kültür antropologlarının, nikâh düşmeyen akrabalarla cinsel ilişki kurma yasağına verilen cezalarla ilgili topladıkları malzemeler, insan toplumunun en eski ve en temel kurumları için “dinsel meşrulaştırma” olayı hakkında önemli fikirler edinmemizi sağlamaktadır. Bu bağlamda dinin, toplumsal hayatta hoş karşılanmayan işlerden uzak tutacak şekilde insan bilincini şekillendirebilmesi, onun en belirgin işlevlerinden birisidir.³⁷ Görüldüğü gibi dinin en önemli toplumsal fonksiyonlarından birisi de, toplumda cereyan eden fiillerden bir kısmına kutsallık atfederek yapılmaya teşvik edilmesi, bazılarının ise günah kategorisine sokularak yasaklanması, bireylerin her çeşit tavrının, ilgili toplumun değer yargılarına uygun olmasını sağlamaktadır. Böylece din, toplumdaki istikrarı ve devamı temin etmektedir.³⁸ Netice olarak ister serbest bırakma, isterse yasaklama türünden olsun, insanlar dini kaidelerin talimatlarına uydukları müddetçe; kişilikleri, değer yargıları ve eğilimleri bakımından toplum tarafından kabul edilen birer fert olabilmektedirler.

Diğer taraftan din ve toplum ilişkisi irdelendiğinde, bazen dini, bazen de toplumsal ve insani özellikler öne çıkarılmaktadır. Bunun sebebi, toplumsal yapı organizasyonlarında olduğu kadar, dinlerin öğretisi ve pratiklerinde de öne çıkan farklılık ve çok boyutluluktur. Nitekim din ve toplum konusu ele alınırken doğal olarak çok boyutlu bir bakış açısına sahip olmak gerekmektedir.³⁹ Amerikalı J.B. Pratt din ve toplum ilişkisini şöyle tanımlamaktadır: “*din fertlerin veya gurupların, inançlarına göre, kendi yararları ve kaderleri konusunda amaca ilişkin bir eylem icra eden güç veya güçler hakkında şekli ve sosyal bir davranıştır*”.⁴⁰ Ayrıca Geertz de bu ilişkiyi açmamıza yardımcı olacak şekilde bir tanımlama yapmıştır. O'na göre din: “*insanlar üzerinde genel bir varlık nizamının kavramlarıyla formüle edilen ve bu kavramlar aracılığıyla gerçeğe son derece uygun motivasyonlar ve öğretilerle bağlantılı bir ruh halini örtüşüren kurallar bütünüdür. Bir dinin inanç ilkeleri, toplum hayatında davranış ve eylemlere sinmiş olarak bulunduğundan, insanlar arasında ortak iletişim ve etkileşimi sağlamak*

³⁶Muhammed Ahmet Beyumi, “Sosyolojik Araştırmaların Konusu Olarak Din”, *Toplum Bilimleri*, çev. Murat Kobya, 6,12, (2012): 305.

³⁷ Keskin, “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”, 16.

³⁸ Keskin, “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”, 14.

³⁹ Akgül, “Mitoloji ve Din”, 29.

⁴⁰ Yüksel, ‘ ‘Din Fenomeni’ ’, 82.

için, sembollere bürünmüş olarak ortaya çıkmaktadır".⁴¹ Nitekim Geertz'in izahında da görüldüğü gibi bir dine duyulan inanç, insanın yalnız iç dünyasında yaşadığı duygu ile sınırlı değildir. Aynı zamanda onun dış dünyasında da tapınmalarıyla, ahlaki davranışlarıyla, hukuki nizamiyla ve sanat eserleriyle karşılık bulmuş, böylelikle de ruhi dünyasıyla bir sentez haline gelmiştir.⁴² Böylece din, toplum yapısına yön veren bir üst sistem halinde inkişaf etmiş denilebilir. Bu yönüyle din özellikle ilkel toplumlarda kültürü etkileyerek şekillendirmiştir. Öyle ki, Wach, ilkel kabileleri kastederek "*Onların hiçbir bayramı yoktur ki, aynı zamanda dinî bir mâna ifade etmesin. Hiçbir mukaveleleri yoktur ki, Tanrı adına akdedilmiş olmasın. Hiçbir spor yarışmaları yoktur ki, kendisine dinî bir âyin eşlik etmesin.*" derken, bu görüşü yansıtmaya çalışmıştır.⁴³ Çünkü dinler kültürlere katkıda bulunur ve şekillendirir. Bu yüzden bir kültür içinde dinin yeri o kadar merkezidir ki, bir kültürü araştırmak, onun geri planında var olan ister mitik olsun, ister dini inanç olsun, bilgi ve düşüncesinin araştırılması anlamına gelmektedir.⁴⁴ Netice olarak kültürü etkileyen, değiştiren ve ona süreklilik kazandıran en temel unsur "din"dir. Bu anlamda din, felsefeden ve ahlaktan daha eski olduğu gibi kültürden de eskidir ve bu yönüyle din, kültür ve medeniyeti kapsamaktadır.⁴⁵

Bununla birlikte insanlar deneysel çabalarla yürüttükleri bilimsel etkinliklerini bile inançları ile bütünleştirmektedirler. Nitekim din insan toplulukları üzerinde o kadar etkili olmuştur ki astronomi, kronoloji, yazı, tıp, sanat gibi ilimlerin ilk unsurlarını oluşturmuştur. Ayrıca Eski Mısır'da görülen en büyük mühendislik ve mimari yapılardan olan piramitleri, obeliskleri ve tapınakları, salt pratik ve ekonomik ölçeklerle değerlendirmek yanlıştır. Çünkü bu eserler, hem maddi hem de manevi değerlere sahip olup, aynı zamanda da insanların dini ihtiyaçlarını karşılamaktadır.⁴⁶ Bilindiği gibi sanat her aşamasında az veya çok dinsel olguların yönlendirmesiyle beslenirken, din de kendi söylemlerini ifade edecek, geçerli kılacak şekilde sanatın temelini teşkil etmektedir. Böylelikle her ikisi de semboller yaratarak tinselliğini kanıtlayan bir düzeneğin parçasıdır. Toplumsal olarak paylaşılan dinsel inancın yarattığı ruhsal heyecan, estetik duygusunun ve sanatsal üretimin itici gücünü oluşturmaktadır. Dinden beslenen sanatsal etkinliğin işlevinin ise ilahi düzenin yeryüzündeki imgesinin somutlama çabası olduğunu

⁴¹ Akgül, "Mitoloji ve Din", 27-28.

⁴² Yüksel, "Din Fenomeni", 81.

⁴³ Keskin, "Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme", 13.

⁴⁴ Akgül, "Mitoloji ve Din", 32.

⁴⁵ Güven, "Kültürün Bir Unsuru Olarak Din", 938.

⁴⁶ Yüksel, "Din Fenomeni", 80-81.

unutmamak gerekmektedir. Netice olarak ilkel dönemde dinsel inanışın, sanatın en önemli ilham kaynağı olduğunu söylemek zor değildir.⁴⁷

Aynı şekilde dinin ekonomik faaliyetler üzerinde de etkin olduğunu görebilmekteyiz. Nitekim tarımcı toplumların tanrılarında “Toprak Ana”, akarsu yataklarında yaşayan halkların tanrılarında “Bereket Tanrısı”, denizci toplulukların ise, “Koruyucu Mabut” adını vermiş olması bunun en iyi örneğidir. Nitekim ilkel veya cemaat türü toplumlarda, tanrı ile ilgili tasavvurlarda olduğu gibi, dinî bayram ve törenlerde icra olunan ayinler üzerinde de maddî hayat şartlarının tesirleri görülmektedir. Örneğin, toprağa bağlanarak çiftçilikle uğraşan toplumlarda ayin ve ibadetlerin özellikle tarlaların sürülmesi (ekin) ve mahsulün toplanması (hasad); çobanlıkla geçinen kavimlerde, meselâ, ehil hayvanların yavrulaması yahut koyun kırkma zamanının gelmesi münasebetiyle gerçekleştirilmesi bunun en çarpıcı yansımalarıdır. Ayrıca anaerkil toplumlarda “kadın tanrıçalara”, ataerkil toplumlarda ise, daha çok “erkek tanrılara” sıklıkla rastlanılması; arazinin çetin olduğu yerlerde “*natürist*”, düz olduğu yerlerde “*animist*” inançların ağırlık kazanması, toplumun ve coğrafyanın din üzerindeki etkilerini ortaya koyması bakımından oldukça ilgi çekicidir.⁴⁸

1. Mezopotamya’da Devletin Oluşumu

Bazı sosyal bilimciler 1960 öncesi yapılmış olan araştırmaları baz alarak Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı bereketli hilale konuşlanmış olan⁴⁹ Mezopotamya’da ilk kentlerin Uruk Dönemi’nde (yaklaşık M.Ö. 4000-3500)⁵⁰ ortaya çıktığını söylemektedirler.⁵¹ Oysa ki, son yıllarda yapılan araştırmalardan elde edilen bulgular Mezopotamya’daki kentleşme sürecini Sümer öncesi evreye yani Obeyd Dönemi’ne (yaklaşık M.Ö. 5000-4000)⁵² kadar derinleştirmiştir.⁵³ Nitekim arkeolojik veriler Obeyd Dönemi’nden itibaren Mezopotamya’da köy yapısından daha da gelişmiş olan yerleşim yerlerinin sayısının arttığını göstermektedir. Dahası bu dönemde Mezopotamya’da kimi yerleşkelerin çevresinde ona bağımlı küçük köylerden oluşmuş farklı bir çemberin dahi

⁴⁷ Fatih Çam, “Kuantum Fiziği Bulgularıyla Sanat-Din İlişkisi Üzerine Düşünceler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 9, (2012): 59-60.

⁴⁸ Keskin, “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”, 17-18.

⁴⁹ Barthel Hrouda, *Mezopotamya*, çev. Zehra Aksu Yılmaz, İstanbul: Alfa Yayınevi, 2016, 8.

⁵⁰ Amelie Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakındoğu*, Cilt/1, çev. Dilek Şendil, İstanbul: İşbankası Yayınları, 2009, 27.

⁵¹ Susan Pollock, *Antik Mezopotamya*, çev. Burak Esen, İstanbul: Sümer Yayıncılık, 2017, 19.

⁵² Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakındoğu*, 27.

⁵³ Harriet Crawford, *Sümer ve Sümerler*, çev. Nihal Uzan, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2010, 41.

izlenmesi mümkündür.⁵⁴ Bu da uzun zamandan beri pek çok bilim insanının savunuculuğunu yaptığı “kent köy sonrası oluşmuş yerleşim alanı” olduğu teorisini zayıflatmaktadır. Meseleye bu açıdan bakıldığında arkeolojik bulgular temel dayanak olarak öne çıkmaktadır. Söz konusu arkeolojik dayanaklara göre ise kent; köy evveli oluşmuş bir yapıdır ve köyler kentli halkın yaşasını sağlamak gayesi ile kent yakınlarına inşa edilmiş daha tenha yerleşimlerdir. Mezopotamya’da ortaya çıkarılan bu çok yerleşkeli kompleksler içinde köyü kentten ayırt etmemize yardımcı olan en büyük veri ise kent merkezlerinde yer alan tapınaklardır. Zira Obeyd Dönemi’nde kentlerde genellikle mimari detayları ve zemin yapılarından ayırt edilebilen tapınaklar bulunurken,⁵⁵ köylerde bu tip bir binaya rastlanılmamıştır. Bununla birlikte köy ve kent yerleşimleri yapısal olarak da farklılık göstermektedir. Nitekim kentler merkezine tapınağı alarak onun etrafına kümelenen diğer yapılardan oluşurken, köy yerleşimlerinin daha ziyade dağınık ve birbirine uzak yapılardan oluştuğu görülmektedir. Ayrıca yerleşimin kent mi? yoksa köy mü? olduğuna dair tespitlerin yapılabilmesinde önemli kriter olarak kullanılan unsur meskenin büyüklüğü ya da içerisinde yaşayan nüfusun çokluğu değildir. Neye kent diyebileceğimizi ya da diyemeyeceğimizi belirleyen unsur büyük oranda tarihsel ve sosyo-ekonomik şartlarda aranmalıdır. Zira bir kentin büyüklüğü onun diğer kentler arasındaki statüsünün belirlenmesinde etkilidir ancak onu köyden ayıran etken değildir. Kentin sakinleri arasındaki iş gücü, belli mal ve hizmetler için başkalarına bağımlılık ve ortaya çıkan talebin tatmin edilebiliyor olması ve gerekli hallerde kent sınırları içerisinde zuhur eden hizmet ihtiyacının farklı yerleşim yerlerinden temin edilebilmesi halinde yerleşimin kent olduğundan bahsedilebilir.⁵⁶ Bu da uzmanlaşmış bir sınıfın varlığının kentin bir zarureti olduğunu gösterir.

M.Ö. 4. binyıl başlarında Mezopotamya’da kentli yaşamın yaygınlaştığı ve kentli nüfusta ciddi bir artışın yaşandığı görülmektedir. Zira bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar sahada yeni bir çanak-çömlek üslubunun benimsendiğini ispatlamıştır. Gerçekten de bu dönem öncesi çanak-çömlek yapımının geçirmiş olduğu uzun süreç göz önüne alındığında söz konusu zanaatın; ustalıkta, işçilikte ve zarafette bir ilerleme kat etmesi beklenmektedir. Lakin bu dönemde imal edilmiş olan kap-kacakta evvelinde imal edilmiş olan özenli işçilik terk edilmiş daha kaba hatlı bezemesiz, salt kullanım amacına yönelik olarak imal edilmiş çömlekler kullanılmaya başlanmıştı. Oysaki insanlık ve ona

⁵⁴ Marc Van de Mieroop, *Eski Yakınoğu Tarihi*, çev. Sinem Gül, İstanbul: Homer Yayınevi, 2018, 21.

⁵⁵ Pollock, *Antik Mezopotamya*, 18.

⁵⁶ Mieroop, *Eski Yakınoğu Tarihi*, 21.

bağlı olarak gelişen sanat zevki tedrici ve birbiri ardına ilerleme gösteren bir yapıdadır. Böylesi bir geriye ket vuruşun sebebi olarak ise üretilen kap-kacağın onu talep eden kitlenin ihtiyaçlarına yetişemiyor oluşuyla izah etmek mümkündür. Zira hızla artan nüfus bezemeli ve sanat zevki yüksek ince işçilikli çanak-çömlek imalatını lüks sınıfına sokmuştur. Bu da göstermektedir ki Erken Uruk Dönemi ile birlikte kentli nüfusta ciddi bir artış yaşanmıştır. Ancak burada doğrudan üreyen bir nüfus artışı aramak yanıltıcı olacaktır. Zira dönemin şartlarında konar-göçer yapıdaki kabilelerin de yavaş yavaş yerleşik hayata adapte oldukları da bilinmektedir. Netice olarak M.Ö. 4. binyıl boyunca süren Uruk Dönemi ve yaşanan hadiseler günümüz tarihçileri tarafından bin yıl sürecek olan bir “Kent Devrimi”nin süreci olarak kabul edilmiştir. Öyle ki, Uruk Dönemi’nin ve Kültürü’nün adını aldığı Uruk yerleşim alanı Kent Devrimi’nin izlerini sürebileceğimiz değerli alanlardan biridir. Bu alanda Uruk Dönemi’ne ait önemli kalıntıları bünyesinde bulunduran iki yerleşim alanı arkeologlar tarafından kazılmıştır ki, bunlar arasında M.Ö. 3. binyıl başlarında terk edilmiş olan Eanna Kutsal Alanı özel bir öneme haizdir. Zira Eanna Kutsal Alanı ve bünyesinde bulunan tapınak Uruk Kenti’nin merkez tapınağı hüviyetindedir ve zannımızca Uruk’a kent sıfatını veren de bizzat bu tapınağın kendisidir. Ayrıca Uruk Dönemi’nde Mezopotamya’da ideolojiyi belirleyen unsur din olmuştur. Gelirler kentin tanrısı tarafından tapınakta kabul edilip rahipler tarafından halka dağıtılmıştır. Netice olarak Erken Obeyd Dönemi’nde başlayan bu eğilim Geç Uruk Dönemi ile birlikte tapınakları en anıtsal yapılar haline getirerek toplum içerisinde kutsallıklarıyla birlikte inşai özellikleri ile de dikkat çeken mekânlar haline getirmiştir.⁵⁷

M.Ö. 3. binyıla gelindiğinde ise Mezopotamya’da kentlerin sayıları çoğalmış ve etrafları surlarla çevrilmiştir. Bu kentlerin bazıları ardılında kurulacak olan mikro devletlerin çekirdeğini oluşturmuştur.⁵⁸ Nitekim Erken Uruk Dönemi’nde bazı yerleşim yerlerinin profesyonel kent hayatına dönüşmeye başladığı görülmüştür. Böylece kentsel büyüme süreci Geç Uruk Dönemi’nde de devam etmiştir. Bu süreçte 81 hektar olan Uruk kentinin 210 hektara çıktığı görülmektedir. Söz konusu arazi artışı şehrin içinde merkez tapınak dışında pek çok sosyal ihtiyacın temin edilebileceği birbirinden bağımsız binalar ve şahıs konutlarının artışıyla gerçekleşmiştir. Böylelikle Uruk insanlık tarihinin ilk modern kenti hüviyetini de kazanmıştır. Daha öncede kaydettiğimiz üzere nüfusun büyük çoğunluğu kentte yaşamakta ve yönetim organizasyonunun sağlanmasının yanı sıra kent

⁵⁷ Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi*, 19-24.

⁵⁸ Pierre Bordreuil, Françise Briquel-Chatonnet, Cecile Michel, *Tarihin Başlangıçları*, çev. Levent Başaran, İstanbul: Alfa Yayınları, 2015, 95-96.

sakinleri içerisinde tarım dışı eylemlerde uzmanlaşmış bir kitlenin de varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu vesile ile de Uruk kentinde din adamlarının yanı sıra pek çok alanda uzmanlaşmış zanaatkârlar da türemiştir.⁵⁹

Gerçekten de Geç Uruk Dönemi'nde ortaya çıkan "Standart Meslek Listesi" denen metin kent hiyerarşisinin en önemli kanıtıdır. Listedeki çok sayıda sütunda, en yüksek mertebeye başlayan bu hiyerarşiye göre sıralanmış yetkili unvanları ve meslek adları yer almaktadır. Listedeki ilk giriş kral sözcüğüyle eşleşmektedir. Standart Meslek Listesi'ndeki sonraki girişlerde "yerel lider"i temsil ettiğini düşündüğümüz NÁM ögesi ve "büyük" anlamına gelen GAL işareti bulunmaktadır. Unvanlar arasında "kent lideri" ya da "saban lideri" ve "sığır ağılının büyüğü" ya da "koyunların büyüğü" gibi terimler bulunmaktadır. Liste rahipler, yazıcılar, bostancılar, aşçılar, demirciler, kuyumcular, çömlekçiler vb. için kullanılan terimleri de içermektedir. Bu mahiyeti ile söz konusu olan listenin kentlerde uzmanlaşmış olan mesleklerin bir envanteri olduğu düşünülmektedir.⁶⁰

Görüldüğü gibi kentleşme olgusunun gerçekleşebilmesi için gerekli olan örgütlenmenin ve uzmanlaşmış sınıfların varlığı bu örgütün ve hiyerarşinin oluşabilmesinde itici bir güç olduğunun kanıtıdır. Söz konusu bu örgüt yapısının temelini oluşturan unsur ise bilim insanları tarafından farklı nazariyelerle izah edilmeye çalışılmıştır. Hangi sebep doğrultusunda bu kişilerin toprağa bağlandıkları ve hangi gaye ile kent ve kentleşmenin başladığı merak konusu olmuştur. Bu görüşlerin bazılarında göre kent iktisadi ve ekolojik yapıdan yani su kaynaklarını ve bu kaynağın oluşturduğu artı ürünü kullanabilme yetisinden, kimine göre ise savunma yani askeri bir çabadan doğmuştur.⁶¹ Pek tabi ki, bu görüşler bir noktaya kadar doğruluk ihtiva etmektedir. Lakin kent oluşumunun tedrici gelişimi irdelendiğinde söz konusu nazariyelerin interaktif bir yapıda olduğu görülecektir. Zira biri diğerinin hazırlayıcısı, tetikleyicisi ya da neticesi durumunda bulunan bu nazariyeler şematik bir yapı üzerinde incelendiğinde bir döngünün nüvesi olmaktan ziyade üyesi olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Nitekim *hidrolik toplum* fikri kentleşmenin ekolojik anlatımı ile ilişkilidir. Bu görüşün temelinde nüfus artışı ile sulama arasında kuvvetli bir bağ kurulmaktadır. Bu alandaki tartışmalar Wittfogel'in "Doğu Despotizmi" adlı çalışmasında gündeme gelmiştir. Wittfogel'e göre hidrolik toplumda, tarım özel bir iş bölümüne gerek duymaktadır. Sulama olgusu ve

⁵⁹ Mieroop, *Eski Yakınoğu Tarihi*, 22-23.

⁶⁰ Mieroop, *Eski Yakınoğu Tarihi*, 25-26.

⁶¹ Kılıç-Ay, "Eski Mezopotamya'da Siyasi Örgütlenmede Din Olgusu", 388-389.

tarımın gelişmesi artı ürünün oluşmasına yol açmaktadır. Bu kurama göre sulamanın profesyonelleşmesi bürokratik kontrolü beraberinde getirmiş, bu da kentsel karakterin idari yapısını oluşturmuştur. Bunun sonucunda kentin ortaya çıkmasında iş bölümü, gücün merkezileşmesi ve idari yapının yoğunlaşması şeklinde üç faktörün etkili olduğu öne sürülmüştür.⁶² A. Şenel'e göre büyük sulama tarımıyla, toplumsal artı elde etme yolunda kitlelerin harekete geçirilişi, ilk olarak bir toplumun erkek üyesi ve aynı zamanda bir savaşçı olan lider tarafından fetihçi göçebe çoban toplulukların desteği ve kaba gücüyle sağlanmış olmalıdır.⁶³

Bununla birlikte kentleşmeye dair öne sürülen bir diğer teori olan *artı ürün* nazariyesinin temelleri Paleolitik Döneme dayanmaktadır. Nitekim Paleolitik Dönemin uzman avcı-toplayıcı grupları, çevre koşullarının yaşama elverişli olması ve büyük takım avında uzmanlaşmalarının sonucu olarak; artı zaman ve artı enerjinin yanı sıra artı ürüne de sahip olabilmişlerdir.⁶⁴ Daha sonraki Neolitik Dönem'de ise dokumacılık, çömlekçilik, sarraflık ve madencilik gibi alanlarda uzmanlaşmayla zanaatçı bir sınıf doğmuştur. Bulutsuz gecelerde yıldızları yorumlayan kâhinler de bir başka sınıfı oluşturmuş böylece din adamları sınıfı inkişaf etmiştir.⁶⁵ Artı ürün toplum içerisindeki bazı kimselerin eski alışkanlık ve mesleklerini terk etmeye ve hatta önceleri geçim ve besin kaynağı olan av faaliyetinden bile uzaklaşmasına da neden olmuştur. Böylelikle bu alt guruplar tüm zamanlarını sihircilik ve sanatçılık gibi etkinliklerde geçirebilmişlerdir. Bu süreçte zuhur eden gelişmeler toplumsal farklılaşmaya ve profesyonel meslek guruplarının oluşumuna imkân sağlamıştır.⁶⁶ Nitekim bu sınıfların tümü de artık besin üretim işinden uzaklaşmıştır.⁶⁷ Bu teorinin tedrici yapısı şöyledir; Toprak ve iklim koşullarının uygun olduğu durumlarda artı ürün ortaya çıkar. Artı ürün ve kentleşme arasındaki ilişki nüfus aracılığı ile kurulur. Artı ürünün yatırıma dönüştürülmesi kentleşmeyi hızlandırır ve nüfus artışına yol açar.⁶⁸ Netice olarak da artan nüfus döngüyü sürdürerek, ürün artışına devam etmiştir.⁶⁹

⁶² Rana A. Aslanoğlu, *Kent İklim ve Küreselleşme*, Bursa: Ezgi Kitapevi, 2000, 17-19.

⁶³ Alaeddin Şenel, *İlkel Topluluktan Uygur Topluma*, Ankara: V Yayınları, 1991, 204-205.

⁶⁴ Şenel, *İlkel Topluluktan Uygur Topluma*, 201.

⁶⁵ Veysel Dinler, "Devlet Paradikması ve Polisin Kurumsallaşması", *Polis Bilimleri Dergisi*, 1, 3, (1999): 50.

⁶⁶ Şenel, *İlkel Topluluktan Uygur Topluma*, 201-202.

⁶⁷ Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, çev. Elif Ofluoğlu, İstanbul: Varlık Yayınları, 2006, 103-104.

⁶⁸ Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997, 11.

⁶⁹ Aslanoğlu, *Kent İklim ve Küreselleşme*, 17-18.

Artı ürün nazariyesinin devamı ya da tamamlayıcısı olarak düşünebileceğimiz kentlerin ekonomi (pazar) merkezli doğuşuna açıklama getiren kuramsal yaklaşımlarda ise kent iki önemli rol ile karşımıza çıkmaktadır. İlki iç değişim süreçlerinin yaratıldığı “pazar” yeri olma misyonudur. Diğeri ise *merkantil*⁷⁰ nitelikli uzun mesafe ticaret mekânları oluşudur. Bu görüş Hammurabi Yasalarının gün yüzüne çıkarılmasıyla daha da kuvvetli bir hal almıştır. Polanyi’ye göre uygarlık insanın ticari güçlerinden doğmuştur ve dünyanın beşiğinde “iş adamı kültürü” yatmaktadır ayrıca bu da Babil’de gerçekleşmiştir. Kentlerin ekonomik kökeni olduğuna ilişkin Jane Jacobs’un “*önce kent sonra kır ortaya çıktı*” şeklinde bir sözü bulunmaktadır. Jane Jacobs avcı-toplayıcı guruplar içerisinde ticaretin varlığına dikkat çekmekte ve ticaret için en önemli kalemin yiyecek olduğunu belirtmektedir. O’na göre yiyeceğin taze olması gerekliliği hayvanların evcilleştirilmesini, hayvanların beslenme zorunluluğu da tarımı meydana getirmiştir. Böylece Jacobs’a göre tarım kentte ortaya çıkmıştır.⁷¹ Bu kurama göre kentlerin ilk geliştikleri bölgelerin nehir vadileri olması tesadüf değildir. Kentin gelişimi; yüzen saz demetlerinden veya kütüklerden, küreklerle ve yelkenle yol alan teknelere doğru denizcilikte kaydedilen gelişime paraleldir. Bundan sonra eşek, at, deve, tekerlekli araç ve nihayet döşeli yollar, taşımacılığın alanını genişletmiştir.⁷² Taşıma ağının genişlemesi kente uzak bölgelerdeki insanlara ve kaynaklara hükmetme olanağı sağlamıştır. Ayrıca taşımacılık faaliyetleri artı ürünün insanlar arasındaki dağılımını eşitlemiş ve uzak yerlerdeki ürünlere ulaşılmasını da olanaklı kılmıştır. Bu faaliyetler de ardında ticareti doğurmuştur.⁷³ Böylece ticaretle birlikte insanlar arasında o zamana kadar hiç olmamış büyüklükte bir ilişki ağı kurulmuştur. Bunun sonucu olarak da kentlerin ilk ortaya çıktığı yer olarak kabul edilen Mezopotamya, özellikle de güney bölümünü kapsayan Sümer coğrafyası çok dilli bir memleket olarak isim yapmıştır. Nitekim Sümer memleketi, kentler için bir iletişim merkezi olma statüsünün yanı sıra, tüm Yakındoğu’ya hükmedecek olan ortak bir yazı sisteminin da ana vatanı olmuştur. Sümerlerin “pazar” sözcüğü yerine kullandıkları Y harfi biçimindeki ideogram belki de pazarın, yollarının kesişim noktası olduğu fikrinin kabul gördüğünün bir belirtisi olabilir.⁷⁴ Tüm bunlarla

⁷⁰ Siyasal idarelerin merkantilizm adı verilen bir politikayla ithal ürünler üzerine yüksek tarifeler koyarak ve ihracatı teşvik ederek kendi pazarlarını muhafaza etme yöntemidir. Bkz. Merry E.-Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa*, çev. Hamit Çalışkan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009, 282.

⁷¹ Aslanoğlu, *Kent İklim ve Küreselleşme*, 19-20.

⁷² Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent*, çev. Gürol Koca-Tamer Tosun, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013, 93-94.

⁷³ Mumford, *Tarih Boyunca Kent*, 93-94.

⁷⁴ Mumford, *Tarih Boyunca Kent*, 94.

birlikte ticari mekânlarsa hiç kuşkusuz kent merkezinde bulunan tapınaklardı. Bu cümleden hareketle kent merkezini temsil eden tapınağın öncelikli amacının ibadethane olması, sonraki gayesinin tanrısal bağıışı kabul eden bir ticari merkez olması bu nazariyeyi dini nazariyenin ardılına atmaktadır.

Artı ürün eldesi ve ardılından gelen ekonomik zenginlik ise güvenliği bir zaruriyet haline getirmiştir. Bu görüşten hareketle bazı sosyal bilimciler kentlerin kuruluş gayesinin temeline askeri güç kuramını oturtmuşlardır. Nitekim askeri güç kuramı çerçevesinde, devlet kurumunun ortaya çıkışında, doğal sınırları olmayan, istilaya son derece açık Mezopotamya topraklarında biriken zenginliği elde etmek isteyen barbar toplulukların rolü büyük olmuştur. Bu teoriye göre devlet, çiftçilerin özel mülkiyet ve can güvenliğini sağlamayı taahhüt eden monarkh ve ordunun ya da sonraki bir zamanda bu topluluğu yağmalayıp, sonra da tamamen boyunduruk altına alan, sömürgeci barbar savaşçıların ürünüdür.⁷⁵ Tohmas Hobbes ise devletin amacını bireysel güvenlik olarak nitelemektedir. O'na göre insanlar yabancıların saldırılarına karşı birbirlerini ve mülklerini korumak için bazı haklarını bir üst heyete yani devlete dolayısıyla da askeri bir lidere devretmişlerdir.⁷⁶ Teorinin savunucularına göre beliren her türlü tehlikeye karşı canlarını ve topraklarını koruma gayesinde olan insanların ilk defa hayvanlardan korunmak için icat ettikleri silahların aynı etkiyi insanlarda da gösterdiğini fark etmeleri uzun sürmemiştir. Ayrıca bakırın bulunuşu ve tuncun elde edilişiyile silah, güçlü insanların daha güçsüz olanları egemenlik altına almakta kullandıkları başlıca araç olmuştur. Artı ürün ve özel mülkiyetin yaratılmasıyla bunları elde etmek için silaha başvurmak hiç de zor olmamıştır.⁷⁷ Ayrıca askeri kuramın taraftarları için Mezopotamya idari sistemindeki vergilendirme yönteminin disiplinli ve örgütlü oluşu son derece büyük önem arz etmektedir. Çünkü vergi sistemi, devletin düzenli bir ordu beslemesini de olanaklı kılmaktadır. Nitekim dünyada ilk düzenli ve sürekli ordu, Mezopotamya'da hüküm sürmüş olan Akadlarca kurulmuştur. Profesyonel askerlerden oluşan ordu, hükümdarın güvenliğini sağlamakta ve merkezi otoriteyi de güçlendirmekteydi.⁷⁸ Netice olarak da bu kuram doğrultusunda kent, kalabalık askeri sınıfın yarattığı mekânsal bir yapı olarak görülmektedir. Lakin görülen o ki bu izahlar askeri kuramın diğer tüm kuramların bir neticesi konumunda olduğunu göstermektedir. Zira askeri kuram ya da

⁷⁵ Dinler, "Devlet Paradikması ve Polisin Kurumsallaşması", 51.

⁷⁶ Thomas Hobbes, *Leviathan*, çev. Semih Lim, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001, 127-138.

⁷⁷ Dinler, "Devlet Paradikması ve Polisin Kurumsallaşması", 51-52.

⁷⁸ Ateş-Ünal, "Devletin Doğduğu Yer", 36.

öncesinde zikredilen kuramlar tek başlarına kalabalık kitleleri bir arada tutabilecek ve bu kitleleri bir lider etrafında toplayabilecek güce sahip değildir.

2. Dini Yaptırım Nazariyesi

Kentlerin ortaya çıkış serüveninin temeline mekânları koymak isteyen teorisyenler özellikle insanoğlunun ilk önce çiftçilik yapmak için toprağı mesken tuttuğunu ve kalıcı yapılar inşa ettiğini kabul etmektedir. Fakat Mezopotamya'da son yıllarda ortaya çıkarılan kanıtlar yeni fikirleri de beraberinde getirmiş ve avcı-toplayıcı gurupların tarımla uğraşmaya başlamadan uzun bir süre önce yaşadıkları topraklarda devasa yapılar inşa ettiklerini göstermiştir. Zira Göbeklitepe'deki muazzam keşif tarihi bir devrim mahiyetindedir.⁷⁹ Nitekim İnsanoğlunun avcı-toplayıcı olduğu dönemde yerleşim ve tarım kavramlarından çok uzak olduğu 12 bin yıl öncesinde bu yapıların nasıl ve neden tasarlandığı ancak tapınma ihtiyacı ile açıklanabilmektedir. Bir yerleşim yeri olmayan Göbeklitepe hem coğrafi konumu hem de mimari planı açısından Neolitik Dönem yerleşimlerine göre, büyük fark göstermektedir. Göbeklitepe'deki mabetler, bazalt yapıdaki tepelik bir bölgenin, kireç taşına dönüştüğü 800 m rakımlı en yüksek noktasında, binlerce yıl ara ile aynı yerde inşa edilmiş ve sonrasında bilinmeyen bir nedenle toprak ile örtülerek insan eli ile gömülmüşlerdir. Göbeklitepe'deki mabetlerin en önemli özelliğı bugüne kadar yeryüzünde yapılmış en büyük dini yapılar olmalarıdır. Yaklaşık 300 m çapında, 15 m yükseklikte yapay bir tepedir. En az 20 adet olduğu belirtilen ve her biri farklı tarihlerde yapılmış mabetlerden şimdilik 9 adedi üzerinde kazı çalışması yapılmaktadır. Henüz üzerinde kazı çalışması başlatılmamış ve açığa çıkarılmamış mabetlerin tarihlerinin çok daha eskilere gidebileceğı tahmin edilebilmektedir.⁸⁰

Göbeklitepe'nin gün yüzüne çıkarılmasıyla birlikte insanoğlunun yerleşik yaşama geçişi ve kent olgusunun oluşumu üzerine yapılan birçok teorinin gözden geçirilmesi zarureti doğmuştur. Böylece Göbeklitepe'nin keşfinden önce de birçok bilim adamı ve düşünür tarafından dillendirilen, yerleşik yaşama geçişte ilk dinamik olarak görülen "Dini Yaptırım Kuramı" daha çok taraftar edinmeye başlamıştır.

Göbeklitepede bulunun mabetlerin daire biçiminde inşa edilmiş olması da bu fikrin savunucuları tarafından son derece manidar bulunmaktadır. Zira Eskiçağ sembolizminde ölümsüzlüğün ibaresi olarak kabul edilen sonsuz sarmal ya da bir diğer ismiyle

⁷⁹ Schmidt, *İki Nehir Arasında*, 85.

⁸⁰ Daha geniş bilgi için Bkz. Levent Sepici, *Göbekli Tepe*, İstanbul: Sınır Ötesi Yayınları, 2013.

uroborus⁸¹ Mezopotamya kent yerleşkelerinde de kullanılan bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim kent kutsal olanın etrafına konuşlanarak meydana getirilmiş ve böylece kutsala temas eden kent ve kente ait tüm yapılar da kutsanmış duruma yükseltilmiştir. Ayrıca Kurt ve Göler; Göbeklitepe’de bulunan mabetlerin etrafında onları çepeçevre saran 10 ile 30 metre arasında değişen kalın duvarların bulunmasının, kutsal olan mekânın sınırlarının belirlenmesi gayesi ile buna inanan kitle tarafından inşa edildiğini söylemektedir.⁸² Gerçekten de bugün gerek Gılgamış Destanı gibi yazılı metinlerden gerekse de arkeolojik bulgulardan elde ettiğimiz verilere göre başta Uruk kenti olmak üzere Sümer Kent Devletleri’nin muazzam bezemelerle süslenmiş geniş ve yüksek duvarlarının olduğu bilgisine ulaşmaktayız.

Tüm bunlarla birlikte Mezopotamya’da en kadim tanrıların, antropomorfik (insan biçimli) ve sosyal rollere sahip olduğu görülmektedir. Bunun yanında neredeyse bütün tanrıların eşi vardır. Babil mitlerine göre ilk yaratılan tanrı çifti Lahmu ve Lahamu ile Anşar ve Kişar çiftleridir. Bu tanrı çiftlerinin çok sayıda çocukları bulunmaktadır. Örneğin, Mezopotamya panteonunda en önemli tanrılarından biri, tanrıların babası ve kâinatın hükümdarı olarak tanınan ve Ninlil ile evli olduğuna inanılan Enlil adlı tanrının on bir çocuğu vardır. Bununla birlikte diğer önemli bir tanrı olan Enki’nin, Ninhursag olarak adlandırılan tanrıçadan Engaş, Abu, Nintula, Ninsutu, Ninkası, Nazi, Azimua ve Ninti olmak üzere sekiz ve Damgalnuna (Damkina) adlı tanrıçadan ise Marduk, Asarluhi Enbilulu, Adapa ve Nanşe olmak üzere beş çocuğunun olduğu kaynaklarda geçmektedir. Tanrıların, kendi adlarına yapılan tapınaklarda çocukları, din adamlarından seçilen hizmetkârları ve sevdiği hayvanlarla çevrili olduğuna inanılırdı. Nitekim Mezopotamya’da ortaya çıkan uygarlıklarda tanrı çiftlerinin merkezde olduğu ve aile gruplarından oluşan tanrılar panteonun şehirleri koruyup yönettiği inancı görülmektedir.⁸³ Böylece Mezopotamya’da kurulan bütün monarşilerin temel karakteristiğinin, *hiyerokratik*⁸⁴ özelliklere sahip olması da kurulan ilk kent-devletlerin oluşumunda dinin birleştirici ve siyasi yaptırımına işaret etmesi açısından son derece önemlidir. Devlete bu kutsiyeti atfeden genel inanış ise “*devletin, tanrının evrensel sisteminin yeryüzündeki*

⁸¹ Yusuf Kılıç-Elvan Eser, “Eskiçağ Toplularının Mitolojisinde Ölümsüzlük Arayış”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4,13, (2017):145.

⁸² Ali Osman Kurt-Mehmet Emin Göler, “Anadolu’da ilk Tapınak: Göbeklitepe”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21, 2, (2017): 1114.

⁸³ Kurt-Göler, “Anadolu’da ilk Tapınak: Göbeklitepe”, 1116-1118.

⁸⁴ Yöneticilerin din adamlığı ve komutanlık görevlerini üstlenerek oluşturdukları idari sistem. Bkz. A. Şenel, *İlkel Topluluktan Uygur Topluma*, 274.

örneği olduğu” düşüncesidir. “Tanrılar gökyüzünü nasıl yönetiyorsa, devlet de yeryüzünü öyle yönetmelidir” anlayışı, bölgedeki teokratik siyasi ve idari yapının psikolojik meşruiyet kaynağını teşkil etmekteydi. Bu dini ideolojiyi yansıtan kutsal-devlet inancı, temelde yönetici kralın iktidarını ve otoritesini mutlak kılıyor ve de pekiştiriyordu.⁸⁵

---

⁸⁵ Ateş-Ünal, “Devletin Doğduğu Yer”, 30.

Sonuç

Kent-Devlet kavramı ve devletin ortaya çıkışı meselesi uzun zamandan beri bilim dünyasını meşgul etmiştir. Burada mutabık kalınan tek şey ise ilk kent-devlet kavramının Mezopotamya’da ortaya çıktığı görüşüdür. Bu noktadan bakıldığında Mezopotamya kent olgusunun tarihsel derinliği de hala tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Zira kentlerin oluşum tarihleri, gayeleri ve kent kuruluşundaki itici gücün ne veya neler olduğu meselesi henüz açıklığa kavuşturulamamıştır. Bu husus son yıllara kadar küçük bir şüphe ile tarımsal faaliyetlerin başlamasına bağlanmış olup, bu bağlamda insanoğlunun besin gereksinimini karşılamak üzere toprağa bağlandığı, böylece kentlerin çekirdek alanı köy yerleşimlerinin tarımsal arazinin kıyılarında kurulduğu şeklinde açıklanmaktaydı. Ancak özellikle Göbeklitepe’nin keşfiyle birlikte kent kavramının kuruluş düşüncesi de farklı bir boyuta taşınmıştır. Bu noktada Göbeklitepe’nin gün yüzüne çıkarılmasıyla birlikte insanoğlunun yerleşik yaşama geçişi ve kent olgusunun oluşumu üzerine yapılan birçok teorinin gözden geçirilmesi zarureti doğmuştur. Böylece Göbeklitepe’nin keşfinden önce de birçok bilim adamı ve düşünür tarafından dillendirilen, yerleşik yaşama geçişte ilk dinamik olarak görülen “Dini Yaptırım Kuramı” daha çok taraftar edinmeye başlamıştır. Nitekim buna bağlı olarak yeni varsayım kentlerin kuruluşunun dini-inanç merkezli olduğu ve tapınakların etrafında oluştuğu şeklindedir.

Kaynaklar

- AKGÜL, M., *Mitoloji ve Din*, ed. Remzi Duran, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012.
- AKTÜRE, S., *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- ASLANOĞLU, R., *Kent İklim ve Küreselleşme*, Bursa: Ezgi Kitapevi, 2000.
- ATEŞ, H., ÜNAL, S., “Devletin Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğusu'nda İdari Hayat”, *Bilgi Dergisi*, 8, (2004): 21-42.
- BEYUMİ, M. A., “Sosyolojik Araştırmaların Konusu Olarak Din”, çev. Murat Kobyay, *Toplum Bilimleri*, 6 (12), (2012): 301-310.
- BORDREUIL, P., BRİQUEL-CHATONNET, F., MİCHEL, C., *Tarihin Başlangıçları*. çev. Levent Başaran, İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.
- CEBECİ, S., “Milli Kimlik Bağlamında Din-Kültür İlişkisi”, *Akademik İncelemeler*, 3 (2), (2008): 1-11.
- CHİLDE, G., *Kendini Yaratan İnsan*. çev. Filiz Ofluoğlu, İstanbul: Varlık Yayınları, 2006.
- CRAWFORD, H., *Sümer ve Sümerler*, çev. Nihal Uzan, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2010.
- ÇAM, F., “Kuantum Fiziği Bulgularıyla Sanat-Din İlişkisi Üzerine Düşünceler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 9, (2012): 55-69.
- ÇAYCI, A., *Mitoloji ve Din*, ed. Remzi Duran, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012.
- DİNLER, V., “Devlet Paradikması ve Polisin Kurumsallaşması”, *Polis Bilimleri Dergisi*, 1 (3), (1999): 49-59.
- GRIN, E., “Rudolf Otto Revue de Théologie et de Philosophie”, *Nouvelle série*, 25 (104), (1937): 229-234.
- GÜNAY, Ü., “Din Sosyolojisinin Tarihsel Gelişimi ve Temel Sorunları”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, (2002): 1-20.
- GÜNDÜZ, Ş., “Kutsal Hakkında Konuşmak: Dinsel Söylemde Mitos”. *Minel ve Nihal*, 6 (1), (2009): 9-26.
- GÜVEN, M., “Kültürün Bir Unsuru Olarak Din”. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1 (1), (2012): 933-948.

- HOBBS, T., *Leviathan*, çev. Semih Lim, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- HROUDA, B., *Mezopotamya*, çev. Zehra Aksu Yılmaz, İstanbul: Alfa Yayınevi, 2016.
- KESKİN, M., “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4 (2), (2004): 7-12.
- KILIÇ, Y.,-AY, Ş., “Eski Mezopotamya’da Siyasi Örgütlenmede Din Olgusu”, *Turkish Studies*, 8 (5), (2013): 387-403.
- KILIÇ, Y.,-ESER, E., “Eskiçağ Toplumlarının Mitolojisinde Ölümsüzlük Arayış”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4 (13), (2017):122-156.
- KÖKTÜRK, A., “Modern Öncesi Devletin Yönetim Anlayışı”, *Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 7, 13, (2011): 73-97.
- KUHRT, A., *Eski Çağ’da Yakındoğu*, C.1, çev. Dilek Şendil, İstanbul: İşbankası Yayınları, 2009.
- KURT, A. O., - GÖLER, M. E., “Anadolu’da ilk Tapınak: Göbeklitepe”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21 (2), (2017): 1107-1138.
- MCNEILL, W. H., *Dünya Tarihi*, çev. Alaeddin Şenel, Ankara: İmge Kitapevi, 2006.
- MERRY, E., HANKS, W., *Erken Modern Dönemde Avrupa*, çev. Hamit Çalışkan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009.
- MİEROOP, M. V., *Eski Yakındoğu Tarihi*, çev. Sinem Gül, İstanbul: Homer Yayınevi, 2018.
- MUMFORD, L., *Tarih Boyunca Kent*, çev. Gürol Koca-Tamer Tosun, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- ÖZDOĞAN, M., “Köyden Kente”, *Arkeo Atlas (Anadolu’nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, (2009): 102-118.
- POLLOCK, S., *Antik Mezopotamya*, çev. Burak Esen, İstanbul: Sümer Yayıncılık, 2017.
- PUSTU, Y., “Küreselleşme Sürecinde Kent Antik Site’den Dünya Kentine”, *Sayıştay Dergisi*, 60, (2006): 129-151.
- SCHMİDT, K., *İki Nehir Arasında Batıya Doğru Akan Nehir*, ed. Bekir Karlığa, İstanbul: Medam Yayınları, 2012.
- SEPİCİ, L., *Göbekli Tepe*, İstanbul: Sınır Ötesi Yayınları, 2013.
- ŞENEL, A., *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, Ankara: V Yayınları, 1991.

WACH, J., *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. Battal İnandı, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1987.

YAVUZ, K., “Dini İnançın Gelişiminde Nativizm ve Tecrübecilik Problemi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, (1986): 129-142.

YAVUZ, Ş., “Modern Öncesi Âdem’den Post/Modern Bir Köye Evrilişte Kutsal’ın Arkeolojisine Yeniden Bakış”, *Milel ve Nihal*, 4 (1), (2007): 77-126.

YÜKSEL, E., “Din Fenomeni”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, (1999): 79-110.